

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.042>

УДК 001.8:323.25(477)“1946/1947” (Л. Каганович)

Юрій ШАПОВАЛ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ теорії та історії політичної науки,

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
(Київ, Україна)

shapoblu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Філіп СЛАВЕСКИ

доктор історії,

старший викладач російської / радянської та історії Східної Європи,

Дослідницька школа соціальних наук,

Австралійський національний університет (Канберра, Австралія)

Filip.Slaveski@anu.edu.au

<https://orcid.org/0000-0003-4209-0641>

ГОЛОД 1946—1947 рр.

В УКРАЇНСЬКІЙ РСР: МІСІЯ Л. КАГАНОВИЧА

Мета полягає у виявленні причин і наслідків відрядження Л. Кагановича до УРСР у березні 1947 р. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, системності, історичної біографістики та контент-аналізу джерел. **Наукова новизна.** Спираючись на документи партійних і державних установ, а також на архівні джерела комуністичної спецслужби, автори уникають однобічного підходу до досліджуваної проблеми, прагнуть відтворити реалістичну картину подій, пов'язаних із повоєнним радянським «голодом переможців». **Висновки.** Голод 1946—1947 рр. продемонстрував, що політика пізнього сталінського режиму стосовно села поглибила його злиденність, виявлену під час війни, а реакція на засуху 1946 р. зробила значний внесок у розвиток голоду. Символом і конкретним проявом цього стала поява в Укра-

Цитування: Шаповал Ю., Славескі Ф. Голод 1946—1947 рр. в Українській РСР: місія Л. Кагановича. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 42—59. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.042>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

їнській РСР у березні 1947 р. одного з найвпливовіших сталіністів — Л. Кагановича. Він очолив КП(б)У і ключовими завданнями його місії стало забезпечення, попри злидений стан селянства, виконання плану хлібозаготівель, а також контроль управлінських якостей М. Хрущова. Останній наважився просити продовольчу допомогу, що породило у Кремлі сумніви в його здатності виконувати вимоги центру та викликало підозри в тому, що М. Хрущов занадто піддається «місцевим впливам». Л. Каганович дійсно координував заходи з примусового вилучення хліба у селян для виконання планів хлібозаготівель. Водночас ситуація змусила його стати на позицію М. Хрущова, і вони разом звернулися з проханням про допомогу для голодуючої України, продемонструвавши відчайдушність становища та складність реагування держави на голод.

Ключові слова: УРСР, посуха, голод, Сталін, Каганович, Хрущов, хлібозаготівлі, суспільно-політичний і соціально-економічний тоталітарний лад.

Голод 1946—1947 рр. занадто довго замочувався. Навіть коли табу на всі радянські голоди зняли, першочергова увага істориків і широкої громадськості була приділена подіям 1932—1933 рр. та «великому терору» 1937—1938 рр. На сьогодні опубліковано лише дві фундаментальні наукові монографії про голод 1946—1947 рр., автори яких прагнуть охопити максимально широкий спектр питань. У 1996 р. з'явилася праця В. Зими «Голод у СРСР 1946—1947: походження й наслідки» [1], а через тринадцять років — американського професора Н. Генсона [2].

Серед вітчизняних досліджень слід відзначити невелику монографію В. Кириченка й С. Тимченка [3], а також студювання регіональних аспектів повоєнного голоду [4]. Звісно, не варто забувати про те, що саме українські історики стали першими, хто ще за існування СРСР почав писати про «голод переможців» [5, с. 260—270]. Було проведено велику роботу щодо оприлюднення документів. Тут можна згадати публікації О. Веселової¹, О. Бажана [6, с. 152—160] та багатьох інших дослідників. Важливий збірник документів про повоєнний голод було видано 1993 р. в Молдові².

Слід сподіватися, що дослідження триватимуть. Стосується це й місії Л. Кагановича в повоєнній УРСР. Професор Бірмінгемського університету Е.А. Піс у своїй книжці «Заізнний Лазар: Політична біографія Лазаря Кагановича» називає перебування його в радянській Україні з березня по грудень 1947 р. «інтермедією» [7, с. 240]. Це поняття походить від латинського «intermedius» («проміжний, середній») і має кілька значень. В літературі воно вживається для позначення переходу між частинами основного сюжету чи дії. В довгій і насиченій політичній біографії Л. Кагановича його повоєнна діяльність в УРСР напевно виглядає короткою історією. Попередня його «інтермедія» була трохи довшою: в 1925—1928 рр. він очолював ЦК КП(б)У. Обидва рази цей партійний функціонер виконував цілком конкретні місії. Перший раз це була організація підтримки політичної лінії Й. Сталіна, боротьба з антисталінською опозицією й реалі-

¹ О. Веселова (1939—2005 рр.) була також співаторкою колективної монографії, яка охоплювала три голоди, включаючи й події 1946—1947 рр. (див.: Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947 рр.: Злочини проти народу. Київ; Нью-Йорк, 2000).

² Голод в Молдове, 1946—1947: Сб. док. Кишинёв, 1993.

зачія політики коренізації / українізації. Не можна забувати і про відрядження Л. Кагановича до України наприкінці 1932 р., коли він став одним із ключових архітекторів Голодомору та масової чистки партійно-державної номенклатури³.

По війні Л. Каганович знов опинився в республіці. Пояснення цього передусім у рішеннях пленуму ЦК ВКП(б), що відбувся 21—26 лютого 1947 р. і де мали розглянути підготовку нової партійної програми. Але Й. Сталін додав до порядку денного 4-й пункт «Питання підйому сільського господарства». Доповідь «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період» доручили заступникові голови Ради міністрів СРСР А. Андрєєву. Він говорив про те, що як тільки стало зрозуміло, що Воронежська, Курська, Орловська, Тамбовська області, а також деякі регіони України й Молдавії постраждали від посухи, Й. Сталін порушив питання про продовольчу та фуражну допомогу колгоспам із державних резервів, про допомогу тракторами й усім необхідним.

Проте документи свідчать, що реальність була дещо іншою. Московський центр насамперед звернув увагу на УРСР, вважаючи, що там не все гаразд із хлібозаготівлями [8, с. 216—217]. Це було відображено у прийнятій після пленуму спеціальної ухвалі про «зміцнення партійної та радянської роботи» в республіці.

М. Хрущов, який із 1938 р. очолював ЦК КП(б)У, а з 1944 р. одночасно й уряд УРСР, був одним із вірних сталіністів. Сільському господарству він приділяв серйозну увагу впродовж усього свого перебування в республіці, тобто до кінця 1949 р. Добре засвоїв іронічну аксіому для всіх партійних лідерів України: головні проблеми виникають через два питання — хліб та «націоналізм» (підозри в «українському націоналізмі» чи навіть у локальному патріотизмі). ЦК КП(б)У за період хлібозаготівель 1946 р. ухвалив понад десять постанов. А проте Кремль щось не влаштувало в діяльності М. Хрущова.

З офіційних повідомлень неможливо було зрозуміти, в чому саме полягало невдоволення московського керівництва. 4 березня 1947 р. в республіканських газетах з'явилася інформація про пленум ЦК КП(б)У, котрий відбувся напередодні, 3 березня. Повідомлялося, що в його роботі взяли участь член політбюро ЦК ВКП(б) Л. Каганович і секретар ЦК ВКП(б) М. Патолічев⁴. Пленум визнав недоцільною практику поєднання посад урядового й партійного керівників, ухвалив рішення «затвердити першим секретарем ЦК КП(б) України тов. Кагановича Л.М. з тим, що тов. Хрущов М.С. залишається головою Ради міністрів УРСР» [9]. Було ухвалено також постанову про невідкладні заходи щодо під-

³ Докл. див.: Шаповал Ю.І. Л.М. Каганович на Україні. *Український історичний журнал*. 1990. № 8. С. 62—74; № 10. С. 117—129; Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932—1933 рр. За ред. В. Василюва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. 399 с.

⁴ Патолічев Микола Семенович (1908—1989 рр.) — партійний і державний діяч. У серпні 1947 — липні 1950 рр. перший секретар Ростовського обкому й міськкому ВКП(б). Із червня 1950 до липня 1956 рр. перший секретар ЦК Компартії Білорусії. В 1956—1958 рр. заступник, перший заступник міністра закордонних справ СРСР, у 1958—1985 рр. міністр зовнішньої торгівлі СРСР.

готовки до весняної сівби 1947 р. в колгоспах, МТС, радгоспах, одноосібних селянських господарствах⁵.

Л. Каганович давно знав М. Хрущова, їхні стосунки були дружніми. Не переривалися вони й під час війни з нацистською Німеччиною. Тепер же дещо змінилося. У своїх спогадах Л. Каганович писав: «Хрущов, як мені здалося, прийняв рішення ЦК про звільнення його від обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У з образою» [10, с. 488].

Можна додати, що для М. Хрущова це була не лише образа, а й знак втрати довіри з боку Й. Сталіна. Один із хрущовських біографів оцінював заміну його як «головного комуніста» УРСР на Л. Кагановича так: «Звичайно, для нього це був серйозний ляпас, проте ніякого невдоволення Хрущов не виявляв, чудово розуміючи, що все залежить від Сталіна» [11, с. 68]. На те, що М. Хрущов «проковтнув» образу, вказує у своїх мемуарах і сам Л. Каганович, пригадуючи слова того при зустрічі в Києві: «Дуже радий, що саме вас призначили першим секретарем» [10, с. 566]. Вочевидь М. Хрущов добре знав стиль роботи Л. Кагановича, котрий міг із будь-якої господарської проблеми зробити політичну. Ось чому в нього виникло передчуття можливих драматичних наслідків щодо себе.

М. Хрущову та іншим керівникам УРСР довелося мати справу з найважчим періодом у житті українського села — зовсім нещодавно закінчилася війна. На кінець 1945 р. в республіці було 27 500 колгоспів, 784 радгоспи, 1277 МТС. Їх стан був украй слабкий. Проте вже у січні 1946 р. політбюро ЦК КП(б)У розглядало спеціально питання «Про перебіг хлібозаготівель по областях Української РСР». І це не випадково, оскільки потрібно було за всяку ціну виконувати план хлібозаготівель.

Московське керівництво формувало економічно необґрунтовані плани. Сам М. Хрущов це розумів. У своїх мемуарах він напише: «План устанавлювався вольовим методом, хоча у пресі та в офіційних документах він “пояснювався” науковими даними... При цьому виходили головним чином не з того, що буде вироблено, а з того, скільки можна отримати у принципі, вибити з народу в засіки держави. І ось почалося це вибивання. Я бачив, що рік загрожує катастрофою. Чим усе закінчиться, важко було передбачити» [12, с. 8].

Ще 1945 р. в багатьох колгоспах вилучили майже все, включно з фуражем та посівними фондами. Тому не було чим забезпечувати трудовні колгоспникам. Того року для видачі на трудовень планували у середньому по 400 г зерна, хоча й цього селяни не отримали [13, с. 15].

У березні 1946 р. НКДБ УРСР направив до ЦК КП(б)У уривки з листів сімей військовослужбовців. В одному з цих (перлюстрованих військовою цензурою в лютому того року) листів з Одеської обл. мовилося: «Михайло, ми працюємо в колгоспі й доводиться сидіти голодними без хліба, без борошна, без крупи. Якщо ти підеш просити в колгоспі допомоги, кажуть: “Треба працювати”, а коли

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (далі — ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 1. Спр. 736. Арк. 4—10.

відпрацюєш, носом крутять, не дають нічого. Це не життя, а мука»⁶. В іншому, з Херсонщини, зазначалося: «В нас 656 трудоднів, але на них нічого не дали. Я вже була в районі, там мені сказали: “Нехай колгосп допомагає”, а в колгоспі посилаються на район... Нам далі так жити неможливо. Батька вбито, ти з 1944 року в армії, мати хвора, а допомоги ніякої не отримуємо»⁷.

У лютому 1946 р. союзний уряд дав колгоспам південних областей продовольчу позику 16 325 т зерна [13, с. 15]. Втім суттєво це не покращило ситуацію в колгоспах — зерна не вистачало. До всього додалися проблеми з тваринництвом і тяговою силою. Дослідники зазначають, що на кінець 1945 р. у сільському господарстві УРСР (як і в інших регіонах Радянського Союзу) ситуація була несприятливою, вона вимагала перегляду аграрної політики. Треба було відмовитися від подальшого форсованого розширення посівних площ без відповідного зростання матеріально-технічних ресурсів, переглянути заготівельну політику та насамперед зменшити обсяги обов'язкових поставок, підвищити заготівельні ціни (вони були символічними), посилити матеріальну зацікавленість колгоспників, ліквідувати «зрівнялівку», збільшити асигнування у сільське господарство, відмовитися від адміністративного втручання у справи колгоспів, перейти від екстенсивного до інтенсивного розвитку [13, с. 16].

У Москві на всі ці потреби не звертали уваги, а Київ мав планувати розширення посівних площ і «підвищувати врожайність», як цього вимагав центр. Усе це позначилося на постанові Ради міністрів УРСР «Про державний план розвитку сільського господарства України на 1946 р.».

Слід згадати про урізання присадибних ділянок колгоспників. Накладення надмірних державних податків на землю, на кожну свійську тварину, на кожне дерево призвело до вирубування садів, вирізування худоби. Крім поставок сільськогосподарської продукції потрібно було виконувати плани обов'язкової підписки на державну позику, що мала примусовий характер і поглинала до 40 % прибутку селян, знижуючи й без того жебрацький рівень існування. Життя та праця були повністю регламентовані: люди не мали паспортів, не могли залишити сіл без дозволу, за важку працю фактично не отримували платні. Була ще одна велика проблема. У вересні 1946 р. підготували постанову Ради міністрів СРСР про скорочення розмірів підсобних господарств. На думку радянських функціонерів, ці розміри були в незаконний спосіб збільшені. Сотні тисяч гектарів землі відібрали в колгоспників і повернули колгоспам [14, с. 12—13].

Ситуацію ускладнили несприятливі погодні умови. Зима 1945—1946 рр. у більшості районів була малосніжною, з частими відлигами, а квітень, травень і червень стали найбільш посушливими за п'ятдесят попередніх років. У липні пройшли дощі, але встановилася висока температура повітря: 31—36°C, у серпні навіть до 39°C [13, с. 18]. Багато посівів загинули. В райони й господарства

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ (далі — ГДА СБУ, Київ). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 0566. Арк. 272.

⁷ Там само. Арк. 272 зв.

скеровували велику кількість «уповноважених», котрі мали «наводити порядок». Але адміністративний тиск не допомагав. Терміни посівної кампанії затягувалися, а замість відсутніх тракторів держава навіть змушувала селян використовувати як тягло корів. Більшість колгоспників були проти цього⁸.

Із лютого 1946 р. з'явилися свідчення про продовольчі труднощі. Це фіксувалося в документах органів держбезпеки й відбивалося в листах, які надходили на ім'я М. Хрущова⁹. У мемуарах він сам згадував таке звернення від одного з голів колгоспів, котрий писав про виконання плану хлібозаготівель і про те, що «віддали все, нічого не залишивши». При цьому цей голова висловлював надію, що «партія й держава нас не забудуть та прийдуть на допомогу» [12, с. 9]. За словами М. Хрущова, він знав, що дописувач «обманюється. Адже я не міг нічого зробити, за всього свого бажання, бо коли хліб здається на державний приймальний пункт, я не владний розпоряджатися ним, а сам змушений благодати залишити якусь кількість зерна, якого ми потребували. Щось нам дали, але мало» [12, с. 9].

У липні 1946 р. керівники низки областей звернулися до Києва з проханням зменшити планові завдання хлібозаготівель для господарств у регіонах, де посуха була найсильнішою. Про це йшлося в довідці, підготовленій республіканськими господарськими органами для уряду УРСР¹⁰. Але Рада міністрів та ЦК КП(б)У затвердили план, котрий прийшов із Москви — 340 млн пудів хліба [13, с. 18]. Тоді ж, у липні, відбувся пленум ЦК КП(б)У, який вимагав безумовного виконання завдань. Тобто головним питанням став не порятунок селян, а вилучення зерна. 22 липня 1946 р. Москва збільшила норматив хлібозаготівель для УРСР до 362 млн 750 тис. пудів¹¹. Ніхто із республіканського керівництва не виступив проти.

Отже наслідки посухи посилювалися діями центральних московських органів, які, не зважаючи на конкретні умови та можливості, чинили тиск на партійно-державний апарат УРСР, вимагаючи за будь-яку ціну виконати обов'язкові плани хлібозаготівель. М. Хрущов, хоч і розумів причину проблем у сільському господарстві, діяв у той час за незмінним ритуалом. Коли восени 1946 р. голови колгоспів почали приховувати частину зерна, намагаючись урятувати бодай щось та ризикуючи бути засудженими як «шкідники» й «саботажники», він стимулював критику місцевого керівництва. Це, зокрема, підтверджувала постанова Ради міністрів УРСР від 4 жовтня 1946 р. Публікації республіканської преси, «підключеної» до цієї кампанії, можуть слугувати добрим джерелом для розуміння атмосфери, в якій проходили хлібозаготівлі.

Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У ухвалювали постанови щодо хлібозаготівель. Проте це не мало необхідного ефекту та не рятувало від тиску Москви. Адже без хлібного потоку з України зависала в повітрі програма зернової допомоги ев-

⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 914. Арк. 13—16.

⁹ Див., напр.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 582. Оп. 16. Спр. 3152. Арк. 10.

¹⁰ Там само. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3143. Арк. 66—69.

¹¹ Там само. Спр. 3144. Арк. 63.

ропейським державам, в яких розміщувалися гарнізони Червоної армії. Збіжжям допомагали навіть Франції, де Кремль розраховував у такий спосіб посилити свій політичний вплив. Відкрито про голод не говорили, але було оголошено про продовольчі проблеми через посуху. Це зробило можливою допомогу від Адміністрації Організації Об'єднаних Націй для відбудови (УНРРА; United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA), створеної країнами антигітлерівської коаліції в листопаді 1943 р.¹² У грудні 1945 р. до УНРРА приєдналась УРСР. Тоді почалася допомога в повоєнному відродженні, яка продовжилася під час голоду.

5 жовтня 1946 р. до Києва на ім'я М. Хрущова надійшла телеграма від Ради міністрів СРСР (а тоді її очолював Й. Сталін) із критикою та вимогами до керівництва різних областей і районів. Наголошувалося, що воно «все ще продовжує стояти осторонь від справи хлібозаготівель», не веде «необхідної боротьби за повне та своєчасне виконання державних планів заготівель», а «в низці випадків відбувається пряме укриття хліба від держави» [15, с. 86].

7 жовтня 1946 р. М. Хрущов надіслав листа заступникові голови радянського уряду А. Мікояну. Враховуючи, що багато колгоспів не можуть виконати план продовольчих культур, він просив дозволу приймати інші зернові, тобто здавати їх замість пшениці та жита¹³. Це прохання відхилили, а колгоспам і колгоспникам до повного виконання планів обов'язкових поставок заборонили торгувати збіжжям на ринках.

15 жовтня 1946 р. М. Хрущов написав листа тепер уже Й. Сталіну про хід хлібозаготівель та інших продовольчих культур в УРСР. Він повідомляв, що план виконано на 61 %, що «виявлено багато фактів осідання намолоченого хліба в колгоспах, приховування від держави окремими колгоспами намолоченого зерна у відходах, розкрадання хліба з токів колгоспів», а також повідомляв про заходи, що вживаються¹⁴. Республіканський очільник нічого не просив, доповідав, що кожні п'ять днів розглядаються питання хлібозаготівель по областях. Один із найкращих біографів М. Хрущова професор В. Таубман писав, що його герой у цьому листі «прохає знизити цифри поставок зернових» [16, с. 222]. Насправді лист не містив жодних прохань, але виразно свідчив про масштабність проблем, з якими доводиться мати справу. В Москві сприйняли це послання як спробу виправдатися, а головне — як свідчення недостатньої активності керівництва УРСР.

4 листопада 1946 р. М. Хрущов отримав розпорядження міністра заготівель СРСР Б. Двінського¹⁵ зі звинуваченням у невиконанні планів по продовольчих культурах. Він вимагав карати всіх, хто «гальмує заготівлі» [15, с. 116]. 26 листопада з Москви від Й. Сталіна та А. Жданова надійшла директива, адресована

¹² Докл. див.: Harder A. The Politics of Impartiality: The United Nations Relief and Rehabilitation Administration in the Soviet Union, 1946—77. *Journal of Contemporary History*. 2012. Vol. 47. No. 2. P. 347—369.

¹³ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3731. Арк. 19.

¹⁴ Там само. Спр. 3659. Арк. 34—40.

¹⁵ Двінський Борис Олександрович (1894—1973 рр.) був наркомом, а потім міністром заготівель СРСР у 1944—1950 рр.

М. Хрущову й секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку¹⁶. Їх (як і керівників інших регіонів СРСР) звинувачували в тому, що вони «стали на шлях згортання хлібозаготівель». Містилася також вимога «покінчити з небільшовицьким ставленням» до виконання плану, покарати тих, хто «приховує хліб» [15, с. 127—128]¹⁷.

У багатьох колгоспах, у тому числі тих, що постраждали від посухи, весь хліб «під мітлу» здавали державі. А проте, за відомостями Міністерства заготівель СРСР, на 1 грудня 1946 р. річний план хлібозаготівель по країні було виконано на 76,9 %, а по УРСР — на 67 % [17, с. 8—9]. За таких обставин М. Хрущов наважився на непередбачуваний за наслідками крок. Він доручив підготувати документ для союзного уряду, в якому обґрунтовувалася необхідність запровадження карток (ішлося про кілька мільйонів) із централізованим забезпеченням для сільського населення. М. Хрущов мав сумніви в успіху, але його друзі в Москві (він не назвав, хто саме) переконували, що якщо він підпише цей документ на ім'я Й. Сталіна, той навіть не потрапить йому в руки, мовляв, «ми домовилися» з О. Косигінім¹⁸ (котрий тоді займався цими питаннями), і він-то й сказав, що «ось стільки-то мільйонів карток зможе нам дати» [12, с. 10].

Однак документ потрапив до «вождя», викликавши його гнів. М. Хрущов згадував про це: «Сталін надіслав мені брутальну, образливу телеграму, де говорилося, що я сумнівна людина: пишу записки, в яких доводжу, що Україна не може виконати держзаготівель і прошу величезну кількість карток для годування людей. Ця телеграма на мене вплинула вбивчо... Він уважав, ніби я піддаюся місцевому українському впливу, що на мене чинять такий тиск і я став мало не націоналістом, який не заслуговує на довіру» [12, с. 10—11].

Це М. Хрущов згадуватиме вже пізніше, а на початку 1947 р. йому довелося виправдовуватися перед Й. Сталінім. 6 лютого, тобто ще перед пленумом ЦК ВКП(б), який відбудеться 21—26 лютого та про який уже згадувалося, він написав листа у Кремль. Насамперед М. Хрущов констатував, що 1946 р. «хлібозаготівлі проводилися з великою напрутою, знадобилося застосування рішучих заходів стосовно осіб, які послаблювали увагу до хлібозаготівель»¹⁹. Неважко здогадатися, хто саме потрапив до кола таких «осіб»: це були насамперед місцеві керівники.

Й. Сталін не звик до такого стилю спілкування з очільниками союзних республік. Постійні констатації наявних проблем та прохання про допомогу драгували.

¹⁶ Коротченко Дем'ян Сергійович (1894—1969 рр.) — партійний і державний діяч, голова Ради народних комісарів УРСР (1938—1939 рр.), Ради міністрів УРСР (1947—1954 рр.), у 1954—1969 рр. голова Президії Верховної Ради УРСР і водночас заступник голови Президії Верховної Ради СРСР.

¹⁷ Ця телеграма є не лише у ЦДАГОУ, але й у ЦДАВО України (Ф. 2. Оп. 7. Спр. 3731. Арк. 111).

¹⁸ Косигін Олексій Миколайович (1904—1980 рр.) — партійний і державний діяч. У квітні 1940 — березні 1953 рр. заступник голови Ради народних комісарів (Ради міністрів) СРСР. У жовтні 1964 — жовтні 1980 рр. голова Ради міністрів СРСР. З ім'ям О. Косигіна пов'язують нереалізовану економічну реформу, що могла б стати альтернативою майбутньому «застою».

¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4029. Арк. 43.

В його очах це було свідченням того, що регіональний керівник вичерпує свій управлінський ресурс і не може ефективно впливати на ситуацію. Так виникли сумніви щодо здатності М. Хрущова впоратися з проблемами організації весняної сівби. Тож Й. Сталін вирішив скерувати до УРСР Л. Кагановича. Після лютневого пленуму ЦК ВКП(б) він у вузькому колі, за присутності самого М. Хрущова, оголосив про це, запитавши того щодо його ставлення. Звісно, відповідь була передбачувана. «Каганович, — наводив М. Хрущов у спогадах свою відповідь Й. Сталіну, — був секретарем ЦК КП(б)У, знає Україну. Звісно, Україна — це така країна, що там вистачить роботи не тільки для двох, а й на десятків людей» [12, с. 15].

Після приїзду до Києва Л. Каганович одразу опинився в атмосфері, що різко контрастувала з московськими номенклатурними реаліями. До нього надходила інформація МДБ про канібалізм, дистрофію, хвороби, нестачу продовольства, бандитизм тощо²⁰. Зріс і потік повідомлень про антирадянські настрої селян. Належало зважати на активний опір комуністичній владі з боку національно-визвольного руху, зокрема дії Української повстанської армії.

До слова, українські націоналісти прокоментували приїзд сталінських посланців в одній із летючок під назвою «Голодуючі»: «Сталін вислав на Україну катів — Кагановича і Патолічева, щоб прибрати до рук український нарід. Це означає, що винищення українського народу буде ще сильніше. Та ми не сміємо дозволити безкарно нищити селян, мусимо відповісти посиленою боротьбою»²¹. Зберігся ще один виразний коментар кадрових змін в УРСР. Це невелика брошура Чортківсько-Бережанської округи ОУН під назвою «Каганович знова в Україні...». В ній, зокрема, мовилося про нього: «Ця стара більшовицька гіена знову хоче наживатись на українській крові і багатствах України... Каганович приїхав в Україну, щоб “посилити керівництво партійною радянською роботою”, то значить скріпити терор в Україні і вернути Україні славу житниці СРСР, то значить ще ґрунтовніше і більш планово грабувати її»²².

М. Хрущов і Л. Каганович служили одній системі. Проте були певні нюанси. Другий надавав перевагу безжальним методам керівництва та був відомий своєю безумовною лояльністю до Й. Сталіна. При цьому досконало засвоїв, як і в яких формулюваннях належить інформувати центр. Натомість перший майже дванадцять років перебував на певній відстані від Кремля. В ролі «провінційного» функціонера він ясніше розумів, чим насправді була для «націоналів» сталінська держава. Добрим уроком для М. Хрущова стала й ненависть до комуністичного режиму, продемонстрована в Україні на початку війни з Німеччиною, естафета якої в повоєнний час перейшла до УПА. До певної міри це впливало на нього, зміцнювало переконання в необхідності змін, закладало основи його майбутньої (хоч і непослідовної) десталінізаційної «відлиги».

²⁰ Див., напр.: ГДА СБУ, Київ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 590. Арк. 38—39, 40—43, 61—63, 104—109, 203—204; Спр. 591. Арк. 53.

²¹ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 748. Арк. 35.

²² Державний архів Тернопільської обл. Ф. Р-3567. Оп. 1. Спр. 223. Арк. 4—4 зв.

Документи свідчать, що Л. Каганович після його появи в березні 1947 р. в Києві насамперед прагнув продемонструвати рішучість і масштабність дій. М. Хрушов згадував, як він запропонував поїхати по областях, а коли поїздив по колгоспах, «переконався, що його посада першого секретаря багато чому зобов'язує: становище дуже важке, колгоспники хитаються від вітру, непрацездатні, виснажені голодом і мруть» [12, с. 16].

10 березня політбюро ЦК КП(б)У ухвалило план сільгоспробіт на 1947-й рік, а вже 14 березня ухвалило документ зі стандартною назвою «Перевірка виконання постанови пленуму ЦК КП(б)У від 3 березня 1947 р. “Про невідкладні заходи щодо підготовки до весняної сівби в УРСР”». Це була перша частина назви, а у другій зазначалися конкретні області: Полтавська, Харківська, Сумська, Чернігівська, Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська, Миколаївська, Одеська, Кіровоградська, Вінницька, Сталінська, Ворошиловградська, Кам'янець-Подільська, Житомирська, Ізмаїльська²³.

На засідання політбюро викликали перших секретарів обкомів. Кожен із них виступав, а Л. Каганович уважав за потрібне в певний спосіб коментувати ці виступи. Ось, наприклад, як він оцінив слова першого секретаря Полтавського обкому В. Маркова²⁴: «Ви повинні давати оцінку стану справи... Ви повинні були сказати, що такі галузі господарства у задовільному стані, а ось такі — в незадовільному... Довідка — це найбезвідповідальніший документ. Довідка — не доповідь. Доповідь повинна бути короткою. Ейнштейн написав свою знамениту теорію відносності на 10 сторінках, ваша доповідь може бути на 1—2 сторінках, а ви дали довідку, в якій є одні цифри. А де ж оцінка?... Так не годиться. Ви ж на політбюро ЦК... Ви підете звідси, а в мене в душі ви повинні посісти певне місце»²⁵.

Окрему увагу Л. Каганович звертав на охорону в колгоспах та радгоспах посівних матеріалів під час весняної сівби. З цього питання було ухвалено дві постанови — політбюро ЦК КП(б)У та Ради міністрів УРСР (14 й 18 березня 1947 р.)²⁶. Документи вимагали більш жорсткого покарання тих, хто наважиться взяти бодай мінімальну кількість зерна, навіть коли це зумовлювалося порятунком родини від голоду.

Чимало селян, рятуючись від голоду, намагалися перебратися на роботу до міст. За офіційними відомостями, чисельність наявного колгоспного населення УРСР (без західних областей, разом із непрацездатними) за 1946 р. зменшилася на 172 тис. — незважаючи на повернення з армії за цей час тисяч мобілізованих [17, с. 15]. Тому вже в березні 1947 р. Л. Каганович підписав листа до обкомів, райкомів партії, виконкомів обласних і районних рад. Партійно-радянські

²³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 1103. Арк. 63—99; Спр. 1108. Арк. 57—59 зв.

²⁴ Марков Василь Сергійович (1905—1978 рр.) — партійний діяч. У лютому 1939 — жовтні 1941, вересні 1943 — травні 1945, жовтні 1945 — травні 1950 рр. очолював Полтавський обласний комітет КП(б)У.

²⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 1103. Арк. 67—68.

²⁶ Там само. Спр. 1108. Арк. 68—72.

організації «на період робіт з обробки посівів та збирання врожаю» мали допомагати повертати цих селян²⁷. Керівникам підприємств, установ, організацій було заборонено приймати на роботу колгоспників, котрі не мали відповідних документів від правління своїх господарств.

Спрямовуючи Л. Кагановича в УРСР, Й. Сталін добре знав одну з ключових рис свого посланця — апріорно підозріливе ставлення як до близького оточення, так і, тим більше, до низових керівників (не говорячи вже про селян). Ще наприкінці 1932 р. його приїзд в Україну був пов'язаний із репресіями насамперед проти голів колгоспів, очільників райпарткомів та райвиконкомів. Це почало повторюватися й після його появи в УРСР у березні 1947 р. За вісім місяців того року в республіці змінилося майже 38 % секретарів райкомів партії, 64 % голів виконкомів, дві третини директорів МТС, понад 300 керівників колгоспів були притягнуті до кримінальної відповідальності [18, с. 284]. За 1946 і в першому кварталі 1947 рр. засудили 1312 голів колективних господарств, із них на 3 роки позбавлення волі — 513, на 5 років — 219, на 10 років — 112, 2 осіб було розстріляно [16, с. 10—11]. Звісно, цього разу масштаби репресій не були так широко закренені, як у 1930-х рр.

Л. Каганович не ускладнював причин голоду — для нього причиною були «шкідники» та «лібералізм» місцевих керівників. Нічого нового він не пропонував, а просто форсував те, що робилося й до його прибуття. Для організації хлібозаготівель та їх прискорення до колгоспів направлялися вповноважені районних, обласних партійних і радянських органів, групи працівників ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, міністерств сільського господарства та заготівель. Майже всі вони мали досвід початку 1930-х рр. у вилученні «надлишків» зерна з метою виконання планів. Фактично, це було заохочуване центром відродження попередніх жорстоких методів.

Певний час, включно з травнем 1947 р., чимало документів Л. Каганович підписував разом зі М. Хрущовим. Весняна сівба, а потім збирання врожаю — такими були дві основні теми. Йшлося насамперед про виконання визначених союзним центром планів. Як мовилося в одному з подібних документів, у справі проведення заготівель і виконання встановленого для кожної області нормативу «не братимуться до уваги жодні причини, хліб повинні заготовляти щодня по кожному колгоспу, радгоспу й селянському господарству такими темпами та в розмірах, які забезпечують дострокове виконання плану хлібозаготівель відповідно до зобов'язань, узятих перед товаришем Сталіним» [19, с. 21]. Отже позиція Л. Кагановича і М. Хрущова щодо примусового вилучення хліба у селян була солідарною.

Підписували вони разом й інші документи, а саме прохання про допомогу. Наприклад, у травні 1947 р. надіслали листа Й. Сталіну з проханням збільшити підтримку з харчуванням, указуючи, що, за даними Міністерства охорони здоров'я УРСР, станом на лютий було зареєстровано понад 300 тис. хворих на дистрофію. Керівники республіки просили про прийняття на пайкове постачання хлібом у сільських місцевостях додатково 636 тис. осіб, про збільшення «контингентів» дитячих будинків, про виділення 300 тис. продовольчих пайків для надання допо-

²⁷ Там само. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4871. Арк. 156.

моги хворим на дистрофію²⁸. Це була допомога й тим, хто взяв участь у весняній посівній, тобто відпрацював у колгоспах. У вересні 1946 р. 2,5 млн мешканців республіки позбавили хлібних пайків, а тепер ці пайки просили повернути.

Можна зустріти твердження, що Л. Каганович у 1947 р. працював «без колишньої енергії» [20, с. 147], і що він «уже не був тією вулканічною силою, якою був раніше» [7, с. 241]. «Енергія» та «вулканічна сила» Л. Кагановича в попередні роки зводилася до не дуже складної формули: для пояснення причин тієї чи іншої проблеми насамперед необхідно активно шукати «ворогів», «шкідників» чи їхніх «поплічників». Так було й цього разу. До всього додавався хамський стиль його роботи, від якого страждали навіть тодішні апаратники.

Як уже було зазначено, разом із Л. Кагановичем до УРСР приїхав М. Патолічев, який став секретарем ЦК КП(б)У з сільського господарства та заготівель. Л. Каганович із ним законфліктував. М. Хрущов згадував: «Він довів до такого стану Патолічева, що той прийшов до мене, коли ще лежав у ліжку... і скаржився: “Не можу я! Не знаю, як бути”» [12, с. 18]. Відтак М. Патолічев звернувся до Й. Сталіна з проханням відкликати його з республіки²⁹.

Ось ще один приклад — із першим секретарем Ворошиловградського обкому партії А. Гайовим³⁰. 11 липня 1947 р. він був серед запрошених на засідання політбюро ЦК КП(б)У. Збереглася стенограма цього засідання, в якій зафіксовано запитання Л. Кагановича до А. Гайового під час виступу: «Скільки днів триватимуть жнива?»³¹. Почувши, що збирання врожаю планується впродовж 20 днів, оскільки працюватимуть комбайни, Л. Каганович звинуватив А. Гайового в тому, що він «не по-більшовицькому» ставиться до роботи, адже «в рішенні пленуму ЦК записано для Ворошиловградської області збирання урожаю швидкісними машинами та вручну 10—12 днів»³². А. Гайовий пояснив, що раніше навряд чи можна впоратись. І тоді Л. Каганович перейшов до погроз: «От комісію призначимо, розслідуємо ваші дії, товаришу Гайовий. Який феодал знайшовся — скасовуватиме рішення пленуму ЦК! Отаманщини не буде у Ворошиловграді»³³.

М. Хрущову до певної міри поталанило: у травні 1947 р. він захворів на запалення легень і лише у вересні повернувся до роботи. Основний тятар спілкування та співпраці з Л. Кагановичем ніс у цей час заступник голови Ради міністрів УРСР Д. Коротченко³⁴. М. Хрущов був переконаний, що саме його хвороба допомогла

²⁸ Там само. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4023. Арк. 210.

²⁹ Був відкликаний у липні 1947 р. й невдовзі очолив Ростовський обком партії.

³⁰ Гайовий Антон Іванович (1907—1962 рр.) — партійний діяч. Із листопада 1940 до вересня 1951 рр. очолював Ворошиловградський обласний комітет КП(б)У та одночасно до січня 1950 р. — перший секретар Ворошиловградського міського комітету КП(б)У.

³¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 1104. Арк. 139.

³² Там само.

³³ Там само. Арк. 140.

³⁴ Д. Коротченко також був прибічником жорстких методів керівництва. Як згадував партійний і державний діяч О. Ляшко, коли в повоєнний час Д. Коротченко їздив по областях УРСР із перевітками, про нього казали: «Приїхав дід з ножем і мотузкою: кого різати»

Л. Кагановичу «розгорнути свою діяльність без огляду, тому що я його таки пов'язував: він змушений був зважати на мене... Він розгорнув шалену діяльність у двох напрямках: проти українських націоналістів та проти євреїв» [12, с. 18].

Ще з 1920-х рр. Л. Каганович звик до репресивного масштабу. 1947 р. сама лише сфера сільського господарства УРСР була для нього, схоже, «завузькою». Не випадково 10 червня 1947 р. з'явилася постанова політбюро ЦК КП(б)У «Повідомлення тов. Кагановича Л.М. про вказівки тов. Сталіна до проекту постанови ЦК КП(б)У “Про покращення ідейно-політичного виховання кадрів та про боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології”». Якщо боротьба проти «безрідного космополітизму» не виходила за рамки тодішньої загальносоюзної юдофобської політики, то в пошуках «українського буржуазного націоналізму» меж не було.

Енергійно займаючись питаннями сільського господарства, Л. Каганович одночасно послідовно почав створювати враження, ніби в УРСР не лише у цій, а й у решті сфер життя несприятлива ситуація. І причина цього — «український націоналізм». На одній із нарад із першими секретарями обкомів партії він заявив, що «кожен випадок» невиконання планових завдань у промисловості та сільському господарстві розглядатиметься «як прояв українського буржуазного націоналізму» [21, с. 266—267]. Дедалі більшої сили набувала кампанія цькування українських митців, літераторів, учених.

Своєрідною інтродукцією до цієї кампанії стали згадки про роботу Л. Кагановича в республіці в 1920-х рр. Так, 2 вересня 1947 р. газета «Радянська Україна» надрукувала скорочену стенограму промови О. Корнійчука на пленумі правління Спілки письменників СРСР «Література Радянської України перед великим ювілеєм». Ось що, зокрема, говорив тодішній очільник республіканської письменницької організації: «Боротьба з буржуазним націоналізмом має в українській літературі свою велику та повчальну історію. Під керівництвом ЦК ВКП(б) та особисто товариша Сталіна більшовики України на чолі з Лазарем Мойсейовичем Кагановичем у 1926—1927 рр. розгромили “хвильовізм” — цю агентуру українського фашизму в літературі. Бацили хвильовізму дотепер де-не-де ще живуть у середовищі деяких українських літераторів і продовжують шкодити успішному зростанню нашої літератури. Боротьба з виявом націоналістичної ідеології залишається і тепер одним із найважливіших завдань української радянської літератури» [22].

15 вересня 1947 р. розпочався пленум Спілки радянських письменників України. Формально він розглядав питання виконання постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» та «Ленинград». Фактично це була спроба показати, що українська радянська література «заражена націоналізмом». Л. Каганович уважно стежив за роботою пленуму, а 19 вересня в будівлі ЦК КП(б)У він зустрівся з групою літераторів. На зустрічі був також М. Хрущов. Письменники, звинувачу-

ти, а кого вішати» (див.: Ляшко А. Груз памяти. Трилогія. Воспоминания. Кн. 2: Путь в номенклатуру. Киев, 1997. С. 104).

³⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4511. Арк. 37, 59, 62—64.

чені в «націоналізмі», змушені були «покаятися»³⁶. Але Л. Кагановичу цього мало. 7 жовтня він ініціював постанову політбюро ЦК КП(б)У «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали “Звезда” та “Ленинград”»³⁷.

27 листопада 1947 р. в газеті «Радянська Україна» з’явилася велика редакційна стаття «За ідейну чистоту, більшовицьку партійність української радянської літератури». В ній засуджувалися «нові спроби впровадити в літературу українського народу націоналістичну отруту» [23]. Носіями такої «отрути» було оголошено, зокрема, письменників М. Рильського, Ю. Яновського, І. Сенченка та ін. А далі йшли такі пасажі: «Чому їхні порочні твори друкувалися нашими видавництвами, нашими журналами? Чому порочність цих творів не одразу була викрита нашою критикою? Чому для викриття порочності цих творів знадобилося спеціальне втручання Центрального комітету КП(б)У та особисто товариша Л.М. Кагановича?» [23].

Л. Каганович розпочав підготовку пленуму ЦК Компартії України з порядком денним: «Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У» [24, с. 280]. Історія підготовки цього зібрання ще не аналізувалася детально. Проте деякі свідчення сучасників дають підстави вважати, що Л. Каганович надавав йому важливого значення. Так, один із колишніх партійних керівників розповідав одному з авторів цієї статті, що було підготовлено список осіб, котрі підлягають репресіям в УРСР. Л. Каганович поїхав із цим списком у Москву, до Й. Сталіна, але останній зупинив репресивну активність свого посланця.

26 грудня 1947 р. пленум ЦК КП(б)У «у зв’язку з переходом тов. Кагановича Л.М. на роботу заступника голови Ради міністрів СРСР» звільнив його з посади першого секретаря ЦК КП(б)У [25]. Її знову обійняв М. Хрущов, а Раду міністрів УРСР очолив Д. Коротченко.

Перед цим, у жовтні 1947 р., М. Хрущов, Л. Каганович та вповноважений Міністерства заготівель СРСР з Української РСР В. Калашников³⁷ доповіли Й. Сталіну, що «колгоспи, радгоспи й селянські господарства УРСР виконали план здачі хліба державі на 100,3 %» [8, с. 298]. А далі повідомляли: «Задача хліба державі триває» [15, с. 298].

Насправді аналіз п’ятиденних відомостей уповноваженого по УРСР з Міністерства заготівель СРСР, які надсилалися до ЦК КП(б)У, союзного уряду, органів державної статистики, показує, що станом на 10 жовтня 1947 р. план хлібозаготівель виконали на 94,2 %. Замість запланованих 460,9 млн держава отримала 425,1 млн пудів зерна [19, с. 20]. Характерно й те, що на наступну після рапорту п’ятиденку план знизили. Але його все одно вдалося виконати на 98,8 %, тобто держава отримала в 1947 р. 431,5 млн пудів замість запланованих після зниження 445 млн [19, с. 20].

³⁶ Там само. Оп. 6. Спр. 1083. Арк. 52—54.

³⁷ Калашников Василь Дмитрович (1904—?) — радянський функціонер. Докладна інформація про нього відсутня.

Про втрати від голоду в рапорті не йшлося. Тим часом у східних, а також в Ізмаїльській і Чернівецькій областях у 1946 р. померли 282 тис. осіб, у 1947 р. — понад 520 тис. [13, с. 29]. І це лише ті випадки, які зареєстрували загси в УРСР. Багато людей загинули за межами республіки, дорогою на Кубань, до Закавказзя, у Середню Азію.

Якщо порівнювати місію Л. Кагановича з місією О. Косигіна, відправленого Й. Сталіним у лютому 1947 р. до Молдавської АРСР, можна побачити різницю. О. Косигін реагував на вельми складну ситуацію у забезпеченні продовольчої допомоги «тим, хто потребує», як мовилося в його телефонограмі до Москви, тобто голодуючому населенню³⁸. Л. Каганович також займався цими питаннями. Але його завдання, повноваження, статус були значнішими, ніж у О. Косигіна. Диктувалося це не лише роллю та місцем республіки у виробництві зерна, а й значенням УРСР у союзній державі. Звичайно, Л. Каганович, як і М. Хрущов, не був знавцем проблем сільського господарства. Однак для Й. Сталіна він став важливим політичним експертом з українських питань, розвіявши сумніви «вождя» щодо того, чи не потрапив М. Хрущов під вплив місцевих українських діячів та чи не піддався дії «націоналізму».

Як уже зазначалося, архіви зберегли спільні прохання Л. Кагановича та М. Хрущова щодо продовольчої допомоги республіці та разом підписані звернення до Москви з інших питань. З іншого боку, коли з травня 1947 р. збільшився потік записок у центр від особисто Л. Кагановича, Й. Сталін звернув на це увагу й перервав притаманну його посланцеві «викривальну» активність. Із цього приводу він навіть спеціально телефонував М. Хрущову, який сприйняв це як повернення довіри з боку Кремля: «Його дзвінок був для мене відповідним сигналом. Це покращувало мій моральний стан: я відновлювався як повноправний, а не лише за назвою, член політбюро ЦК ВКП(б)» [12, с. 19].

* * *

Підбиваючи підсумки, насамперед слід констатувати, що пізній сталінський режим використав трагічні обставини для наступу на суспільство. Конкретним підтвердженням цього стала діяльність Л. Кагановича в УРСР у 1947 р. Його основним завданням було забезпечення виконання плану хлібозаготівель, а також аналіз й оцінка управлінських якостей М. Хрущова. Останній наважувався просити продовольчу допомогу, що у Кремлі породило сумніви в його здатності виконувати вимоги центру, а також підозри, що М. Хрущов занадто піддається «місцевим впливам». Упродовж березня — грудня 1947 р. взаємини між Л. Кагановичем і М. Хрущовим були складними та напруженими, оскільки вони опинилися у ситуації прихованого суперництва і взаємної недовіри. Хоча формально другий і залишався в керівництві, перший мав більший контроль над партійними справами. Водночас ситуація змусила Л. Кагановича разом зі М. Хрущовим звертатися до Й. Сталіна з проханням про допомогу для голодуючої України.

³⁸ Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 82. Оп. 2. Д. 965. Л. 109.

Чимало аспектів історії голоду 1946—1947 рр. ще потребують уваги, а з-поміж них і місія Л. Кагановича у березні — грудні 1947 р. Аналіз документів дозволяє оцінити цю місію як етап у повоєнному посиленні контролю центру над УРСР, особливо в контексті боротьби з українським національним рухом і проведення сталінської економічної політики. Загалом місія Л. Кагановича підтвердила, що радянське керівництво не змінило своєї політики щодо республіки: пріоритет влади, ідеології та централізації залишався вищим за соціальні потреби й національні особливості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Zima, V.F. *Golod v SSSR 1946—1947 gg.: proiskhozhdenie i posledstviya*. Moscow, 1996 [in Russian].
[Зима В.Ф. Голод в СССР 1946—1947 гг.: происхождение и последствия. Москва: ИРИ РАН, 1996].
2. Ganson, N. *The Soviet Famine of 1946—47 in Global & Historical Perspective*. New York, Palgrave, 2009.
3. Kyrychenko, V.M. & Tymchenko, S.M. *Holodne povoienne lykholittia. Zaporizhzhia, 1996* [in Ukrainian].
[Кириченко В.М., Тимченко С.М. Голодне повоєнне лихоліття. Запоріжжя, 1996].
4. Horburov, K.Ye. *Holod 1946—1947 rr. na terytorii pivdnia URSR*. Mykolaiv, 2006 [in Ukrainian].
[Горбуров К.Є. Голод 1946—1947 рр. на території півдня УРСР. Миколаїв, 2006].
5. Kozhukalo, I.P. 1946—1947 rr.: nevidomyi holod. *Marshrutamy istorii*. Comp. Yu. Shapoval. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 1990 [in Ukrainian].
[Кожукало І.П. 1946—1947 рр.: невідомий голод. *Маршрутами історії*. Упор. Ю. Шаповал. Київ: Політвидав України, 1990].
6. Bazhan, O.H. *Dokumenty pro holod 1946—1947 rr. v Tsentralnomu derzhavnomu arkhivi hromadskykh obiednan Ukrainy. Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Бажан О.Г. Документи про голод 1946—1947 рр. в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2008].
7. Rees, E.A. *Iron Lazar: A Political Biography of Lazar Kaganovich*. Anthem Press, 2012.
8. *Komunistychna partiia Radianskoho Soiuzu v rezoliutsiiah i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK. T. 6*. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 1980 [in Ukrainian].
[Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 6. Київ: Політвидав України, 1980].
9. *Povidomlennia pro plenum TsK KP(b)U. Radianska Ukraina. 04.03.1947* [in Ukrainian].
[Повідомлення про пленум ЦК КП(б)У. *Радянська Україна*. 04.03.1947].
10. Kaganovich, L.M. *Pamyatnye zapiski rabocheho, kommunisto-bolshevika, profsoyuznogo, partiynogo i sovetsko-gosudarstvennogo rabotnika*. Moskva: Vagrius, 1996 [in Russian].
[Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. Москва: Вагриус, 1996].
11. Shevelev, V.N. *N.S. Khrushchev. Rostov-na-Donu, 1999* [in Russian].
[Шевелев В.Н. Н.С. Хрущёв. Ростов-на-Дону, 1999].
12. Khrushchev, N.S. *Vremya. Lyudi. Vlast: Vospominania v 4 kn. Kn. 2*. Moscow, 1999 [in Russian].
[Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть: Воспоминания в 4 кн. Кн. 2. Москва, 1999].

13. Makoviichuk, I.M. & Pyliavets, Yu.H. Holod na Ukraini u 1946—1947 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1990. 8 [in Ukrainian].
[Маковійчук І.М., Пилиявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946—1947 рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 8].
14. Slaveski, F. *Remaking Ukraine after World War II: The Clash of Local and Central Soviet Power*. Cambridge, 2021.
15. Holod v Ukraini, 1946—1947: Dokumenty i materialy. Kyiv; New York, 1996 [in Ukrainian, in Russian].
[Голод в Україні, 1946—1947: Документи і матеріали. Упоряд. О.М. Веселова. Київ; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1996].
16. Taubman, U. *Khrushchev*. 2 ed. Moscow, 2008 [in Russian].
[Таубман У. Хрущев. Пер. с англ. Н.Л. Холмогоровой. 2-е изд. Москва, 2008].
17. Volkov, I.M. Zasukha, golod 1946—1947 gg. *Istoria SSSR*. 1991. 4 [in Russian].
[Волков И.М. Засуха, голод 1946—1947 гг. *История СССР*. 1991. № 4].
18. *Ukraine v epitsentri protystoiannia svitovykh system (1939—1990)*. Kyiv: Akadempriodyka, 2021 [in Ukrainian].
[Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939—1990). Київ: Академперіодика, 2021].
19. Perkovskiy, A.L. & Pyrozhkov, S.I. Demografichni vtraty narodonaselennia Ukrainkoi RSR u 40-kyh rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1990. № 2 [in Ukrainian].
[Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 2].
20. Medvediev, R. & Khmelynskiy, P. Ostannii iz stalinskoho ototchennia: Lazar Kahanovych na tli epokhy. *Vitshyzna*. 1990. № 5 [in Ukrainian].
[Медведев Р., Хмелинський П. Останній із сталінського оточення: Лазар Каганович на тлі епохи. *Вітчизна*. 1990. № 5].
21. Sharoval, Yu.I. *Ukraine 20—50-kyh rr.: storinky nenapysanoi istorii*. Kyiv: Naukova dumka, 1993 [in Ukrainian].
[Шаповал Ю.І. Україна 20—50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993].
22. Korniiichuk, O. Literatura Radianskoi Ukrainy pered velykym yuvileiem. *Radianska Ukraina*. 02.09.1947 [in Ukrainian].
[Корнійчук О. Література Радянської України перед великим ювілеєм. *Радянська Україна*. 02.09.1947].
23. Za ideinu chystotu, za bilshovytsku partiinist ukrainkoi radianskoi literatury. *Radianska Ukraina*. 27.11.1947 [in Ukrainian].
[За ідейну чистоту, за більшовицьку партійність української радянської літератури. *Радянська Україна*. 27.11.1947].
24. XXII siezd KPSS. 17—31 oktyabrya: Stenograficheskij otchet. Moscow, 1962. 1 [in Russian].
[XXII съезд КПСС. 17—31 октября: Стенографический отчет. Москва: Политиздат, 1962. Т. 1].
25. Povidomlennia pro plenum TsK KP(b)U. *Radianska Ukraina*. 27.12.1947 [in Ukrainian].
[Повідомлення про пленум ЦК КП(б)У. *Радянська Україна*. 27.12.1947].

Надійшла / Received 16.03.2025

Yurii SHAPOVAL

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow, Department of the Theory and History of Political Science,
I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
shapoblu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Filip SLAVESKI

Doctor of History, Senior Lecturer in Russian / Soviet and East European History,
Research School of Social Sciences (RSSH),
Australian National University (Canberra, Australia)

Filip.Slaveski@anu.edu.au

<https://orcid.org/0000-0003-4209-0641>

THE FAMINE OF 1946—1947 IN UKRAINIAN SSR: L. KAGANOVICH'S MISSION

The purpose is to identify the causes and consequences of L. Kaganovich's secondment to the Ukrainian SSR in March 1947. **The methodological basis** is the principles of historicism, systematics, historical biography, and content analysis of sources. **The scientific novelty** lies in the fact that the authors, relying on documents of party and state institutions, as well as archival sources of the communist security services, avoid a one-sided, biased approach to the problem under study, and strive to recreate a realistic picture of events related to L. Kaganovich's mission to Ukrainian SSR during "the famine of the victors", that is, the post-war Soviet famine. **Conclusions.** The famine of 1946—1947 demonstrated that the late Stalinist regime's policies toward the countryside exacerbated its wartime destitution and its response to mass drought in 1946 contributed greatly to the development of famine. A symbol and concrete manifestation of this was the appearance in Ukrainian SSR in March 1947 of one of the most influential Stalinists, L. Kaganovich. He headed the Communist Party of Ukraine (Bolsheviks) and the key tasks of his mission were to ensure the implementation of the grain procurement plan despite the poor position of the peasantry, as well as monitoring N. Khrushchev's managerial qualities. The latter dared to ask for food aid, which raised doubts in the Kremlin about his ability to fulfill the demands of the centre and suspicions that N. Khrushchev was too susceptible to local influences. L. Kaganovich did coordinate measures to forcibly seize grain from the peasants to fulfill the grain procurement plans. At the same time, however, the situation forced L. Kaganovich to side with N. Khrushchev's position, and together they appealed for aid for starving Ukraine, demonstrating how desperate the situation was and complexities of the state's role in contributing to but also alleviating famine.

Keywords: *Ukrainian SSR, drought, famine, Stalin, Kaganovich, Khrushchev, grain procurement, socio-political and socio-economic totalitarian system.*